



Analyzing the Strategy of Resistance Against Occupation and Plunder Based on Imam Ali's (AS) Sermon on Jihad

(Research Article)

Mohammad Zobdeh^{1*} , Abedin Momeni² , Mohammad Reza Hoseini³ ,
Seyed Amir Mohammad Abootorabi⁴ 

Submission Date: 16 April 2024

Revision Date: 26 July 2024

Acceptance Date: 2 September 2024

(Page 29-52)

Abstract

The concept of "occupation" (ihṭilāl) in Islamic political jurisprudence and its confrontational approaches - particularly regarding Palestine, Syria, and Lebanon - has been a subject of scholarly debate requiring further elaboration. In this context, occupation refers to a state wherein a hostile enemy seizes control over part or all of a territory through overt aggression. This study focuses on Imam Ali's (AS) Nahj al-Balāgha, particularly the Khutbat al-Jihād, to analyze his stance toward occupation. Employing a descriptive-analytical method and drawing on primary sources, this research investigates Imam Ali's (AS) conduct in resisting occupation. The study concludes that two core elements define occupation in Imam Ali's (AS) teachings: the systemic oppression of a land's people, and the enemy's domination over all or part of an Islamic territory. Imam Ali's (AS) approach - evidenced by his critique of Iraqis' passivity during Anbar's occupation by Syrian forces emphasizes pre-emptive action against imminent threats, the divine philosophy of jihad's legislation, condemnation of those who abandon combat duties, and awakening communal zeal and conscience. These principles collectively embody a strategy of 'resistance and steadfastness' against

1. PhD student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran
2. Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran
3. Associate Professor, National Security Research Institute, National Defense and Strategic Research University and Institute, Tehran, Iran
4. Secretary of the Law and Diplomacy Department, National Security Research Institute, National Defense and Strategic Research University and Institute, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: mzobdeh98@ut.ac.ir

How to cite this article: Zobdeh, M., Momeni, A., Hoseini, M. R., & Abootorabi, S. A. M. (2024). Analyzing the Strategy of Resistance Against Occupation and Plunder Based on Imam Ali's (AS) Sermon on Jihad, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(46), 29-52. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2025.30528.3159>

occupation. This perspective is further corroborated by the conduct of Imami jurists (Shiite scholars), solidifying its legitimacy within Islamic thought.

Keywords: Military Occupation and Plunder, Imam Ali (AS), Rights of Occupation, The Sermon of Jihad (Khutbat al-Jihad), Resistance Strategy, Nahj al-Balagha.

Extended Abstract

1. Introduction

Today, the terms ‘occupation’ (*ishghāl*) and ‘belligerent occupation’ (*eshghāl-garī*) have become pervasive in political discourse, international law, and public opinion due to the aggressive actions of the Zionist regime and its allies—actions marked by widespread violence and crimes against humanity. The complexity of this concept’s structure, particularly in its international and jurisprudential dimensions, is undeniable. In international law, this phenomenon is defined through multiple frameworks, including military domination over another sovereign state’s territory, imposition of power over a foreign land, and appropriation of terra nullius. In Islamic legal tradition, it is analyzed under the term ‘*iḥtilāl*’ (*forcible seizure*) and may also be conceptualized as ‘military aggression’ (*tahājum-e nezāmī*) or ‘armed encroachment’ (*ta’arruḍ-i musallāh*). Despite the long history of Muslim societies confronting this phenomenon—from the early Islamic era to the present—no comprehensive legal framework has been developed to address it. The present study examines the nature of occupation and the philosophy of *jihad* to analyze Islam’s stance on belligerent occupation. By referencing the Seerah (path) of Imam Ali (AS) and the opinions of Islamic jurists, it elucidates the Islamic legal system’s approach to this issue. The findings unequivocally demonstrate that, from Imam Ali’s (AS) perspective, confronting an occupying enemy is permissible solely through military struggle and resistance (*mubārizah and muqāwamah*), as any appeasement or compromise with aggressors ultimately harms the Muslim community. This resolute position stems from Imam Ali’s (AS) profound insight into the expansionist nature of occupiers and the devastating consequences of capitulation.

2. Theoretical Framework

The occupation of Islamic lands—particularly in the modern era—is a phenomenon that not only threatens the security and national sovereignty of Muslim societies but also endangers their religious and cultural identity. In this context, elucidating Islam’s stance on occupation and developing practical strategies to counter it emerge as critical research imperatives.

This article examines the strategy of resistance against occupation by analyzing the sermon on jihad delivered by Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha. It demonstrates that Imam Ali's (AS) approach to confronting enemy's aggression is rooted in active resistance, preemptive defense, and awakening public consciousness. A close study of this sermon reveals that Imam Ali (AS), with his profound understanding of both hard and soft warfare, articulates a comprehensive strategy integrating military resistance, cultural struggle, and strengthening internal unity. While emphatically affirming the legitimacy of defending the Islamic entity (kiyān) and rejecting any compromise with aggressors, Imam Ali (AS) simultaneously underscores the necessity of wisdom and strategic deliberation in crisis management.

3. Research Method

This research, conducted through a descriptive-analytical method and based on library sources—particularly the 'Sermon of Jihad' in Nahj al-Balagha—demonstrates that Imam Ali's (AS) strategy in confronting enemy occupation and aggression was founded on the principle of 'active resistance.' He pursued this approach through various mechanisms, the most significant of which included awakening public consciousness through impactful sermons and reminding people of his own distinguished record in jihad and struggle. Furthermore, Imam Ali (AS) makes it clear that in the face of an occupying enemy, any path other than armed struggle and military resistance is meaningless, and any compromise with an aggressor will ultimately have dire consequences for the integrity of the Islamic homeland.

4. Conclusion

In articulating his grievances and substantiating them in the audience's mind, Imam Ali employs argumentation as a powerful tool to transform perspectives and beliefs. His arguments revolve around three main themes: the worthiness of Imam Ali for the caliphate, the first, second, and third caliphs and the governance crises during their tenures, and the public turning to him at the outset of his caliphate. Each of these arguments implicitly conveys the truth that, after the Prophet Muhammad (peace be upon him), Imam Ali was the most deserving person for the caliphate. He begins with the argument of his connection to society, then presents the argument of his knowledge of divine sciences, and finally articulates the strongest argument that no one else possesses the capability to assume the role of caliph. This chain of arguments incrementally guides the audience

toward persuasion. The strength of these arguments is enhanced by their sequential interconnectedness and logical coherence, ultimately creating a cohesive and persuasive text.

The analysis of the arguments within the framework of the sermon's textuality reveals its profound coherence in conveying Imam Ali's intent and purpose. Cause-and-effect relationships, as a form of argumentation, alongside literary devices such as semantic contrast, repetition, and other rhetorical techniques, contribute to the text's semantic cohesion. Furthermore, Imam Ali's arguments, with implicit references to authoritative and accepted texts such as the Quran and the statements of the Prophet (peace be upon him), carry such credibility that they readily persuade the audience. These references not only strengthen the arguments but also affirm his position as the rightful successor to the Prophet (peace be upon him).

References [in Persian]

- Ibn Maytham al-Bahrani, Ali ibn Maytham. (1955). *Sharh Nahj al-Balaghah (Commentary on the Peak of Eloquence)*. Translated by: Ghorban-Ali Mohammadi Moghadam & Ali-Asghar Navayi Yahyazadeh. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation.
- Ahmadinejad, M., Amin al-Raya, Y., & Motaji, M. (2020). Conceptual Evolution of Occupation from the Perspective of International Law with Emphasis on the Situation in Gaza. *Public Law Studies Quarterly*, 50(3), 1263-1285.
- Asafi, M. M. (2016). *A Comparative Study in the Jurisprudence of Resistance* (Translated by: Ali Karshenas). Qom: Imam Sadiq (AS) Islamic Sciences Research Institute – Zameem-e Hedayat Publications.
- Eftekharian, M. H. (2001). *Encyclopedia of War and Peace*. Hamadan: Moslem Publications.
- Thaqafi Kufi, I. b. M. (1995). *Al-Gharat* (Translated by Abdolmohammad Ayati). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications.
- Habibzadeh, T. (2016). The Foundation of Palestinian Resistance in the Right to Self-Determination and the International Community's Obligations Toward It. *Public Law Studies Quarterly*, 46(4), 825-854.
- Ziaei Bigdeli, M. R. (2001). *The Law of War*. Tehran: Allameh Tabataba'i University Press.
- Ghaemi, M. (2009). *A Journey Through the Beauties of Nahj al-Balagha*. Qom: Zavi al-Qurba.
- Mahmoudi, S., Cheraghi Vash, H., & Mirzaei al-Hosseini, M. (2016). Discourse Analysis of the Jihad Sermon. *Nahj al-Balagha Research Quarterly*, 4(16), 33-54.

- Maghami, A., & Shirzad, O. (2024). *The Right to Resist Occupation: With Emphasis on the Situation in Palestine*. *Legal Studies Journal*, 16(1), 1-42.
- Moghisi, H., & Farahani, S. (2014). Layered Stylistics in "Sermon 27" of Nahj al-Balagha. *Nahj al-Balagha Research Quarterly*, 2(7), 39-62.
- Makarem Shirazi, N. (1996). *Imam's Message: A New and Comprehensive Commentary on Nahj al-Balagha*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Khomeini, R. (n.d.). *Tahrir al-Wasilah*. Qom: Dar al-Ilm Publications.
- Mousavi, F., & Hatami, M. (2006). Preemptive Self-Defense in International Law. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 72, 303-324.

References [In Arabic]

- *The Holy Quran*.
- *Nahj al-Balaghah* (Peak of Eloquence).
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hibatullah. (1984). *Explanation of Nahj al-Balaghah*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1992). *Man La Yahduruhu al-Faqih* (For Those Without Access to a Jurist). Qom: Islamic Publications Office.
- Ibn 'Askar al-Baghdadi, Abd al-Rahman ibn Muhammad. (n.d.). *Guidance for the Seeker to the Noblest Paths in Malikite Jurisprudence*. Egypt: Mustafa al-Bani Press.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (1994). *Lisan al-Arab* (The Tongue of the Arabs). Beirut: Dar al-Fikr / Dar Sadir.
- Ibn Idris al-Hilli, Muhammad ibn Mansur. (1990). *Al-Sara'ir: A Compilation of Legal Verdicts*. Qom: Islamic Publications of the Seminary Teachers' Society.
- Ibn Hamza al-Tusi, Muhammad ibn Ali. (1988). *The Means to Attaining Virtue*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library.
- Ibn Abidin al-Dimashqi, Muhammad Amin ibn Umar. (1992). *Radd al-Muhtar 'ala al-Durr al-Mukhtar* (Commentary on "The Chosen Pearls"). Beirut: Dar al-Fikr.
- Ahmad ibn Faris. (1984). *Maqayis al-Lughah* (Measures of Language). Qom: Islamic Propagation Office.
- Al-Asifi, Muhammad Mahdi. (2009). *The Jurisprudence of Resistance*. Qom: Cultural Deputy of the Ahl al-Bayt World Assembly.
- Al-Babarti, Muhammad ibn Muhammad. (n.d.). *Al-'Inayah: Commentary on "The Guidance"*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Al-Badawi, Ibrahim. (1994). *The Art of Rhetoric*. Beirut: Dar al-Amir.
- Poursif, Abbas. (2006). *Summary of Quranic Commentaries: Al-Mizan and Nemuneh*. Tehran: Shahed Publications.
- Al-Jurdani, George. (2004). *Imam Ali: The Voice of Human Justice*. Beirut: Dar al-Mahdi.
- Al-Jawhari, Ismail ibn Hammad. (1990). *Al-Sihah: The Crown of Language and Correct Arabic*. Beirut: Dar al-Ilm for the Millions.

- Al-Himyari, Nashwan ibn Sa'id. (2000). *Shams al-'Ulum: Remedy for the Speech of the Arabs*. Beirut: Dar al-Fikr al-Mu'asir.
- Al-Khin, M. & Al-Bugha, M. (1993). *Methodological Jurisprudence According to the Shafi'i School*. Damascus: Dar al-Qalam.
- Al-Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad. (1992). *Mufradat Alfaz al-Quran* (Vocabulary of the Quran). Lebanon-Syria: Dar al-Ilm / Al-Dar al-Shamiyyah.
- Al-Zabidi, Sayyid Muhammad. (1994). *Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus* (The Bride's Crown from the Jewels of the Dictionary). Beirut: Dar al-Fikr.
- Al-Zuhayli, Wahbah ibn Mustafa. (n.d.). *The Effects of War in Islamic Jurisprudence*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Al-Zarkashi, Muhammad ibn Abdullah. (1984). *Al-Burhan fi 'Ulum al-Quran* (The Proof in Quranic Sciences). Cairo: Dar al-Turath.
- Al-Shirbini al-Shafi'i, Muhammad ibn Ahmad. (1995). *Mughni al-Muhtaj ila Ma'rifat Ma'ani Alfaz al-Minhaj* (The Enricher for Those Needing to Understand the Meanings of "The Pathway"). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Shahid al-Awwal, Muhammad ibn Makki. (1997). *Al-Durus al-Shar'iyyah* (Islamic Legal Lessons). Qom: Islamic Publications of the Seminary Teachers' Society.
- Al-Shaykh al-Ansari, Murtada ibn Muhammad Amin. (1995). *Kitab al-Makasib* (The Book of Earnings). Qom: World Congress on Shaykh al-Ansari.
- Al-Shaykh al-Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1980). *Al-Nihayah fi Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatawa* (The Ultimate in Jurisprudence and Verdicts). Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi.
- Al-Shaykh al-Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1987). *Al-Khilaf* (The Differences). Qom: Islamic Publications Office.
- Al-Shaykh al-Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (1993). *Al-Muqni'ah* (The Sufficient). Qom: Millennium Congress of Shaykh al-Mufid.
- Al-Sa'idi al-'Adawi, Ali ibn Muhammad. (1994). *Hashiyat al-'Adawi 'ala Sharh Kifayat al-Talib al-Rabbani* (Marginal Notes on "The Sufficiency for the Divine Seeker"). Beirut: Dar al-Fikr.
- Al-Tabrisi, Fadl ibn Hasan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran* (The Gathering of Eloquence in Quranic Exegesis). Tehran: Nasir Khosrow.
- Abd al-Hamid, Ahmad Mukhtar. (2008). *Dictionary of Contemporary Arabic*. Beirut: Al-'Alam al-Kutub.
- Allamah al-Hilli, Hasan ibn Yusuf. (1994). *Muntaha al-Matlab fi Tahqiq al-Madhab* (The Ultimate Goal in Investigating the School of Thought). Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Al-Fadhil al-Isfahani, Muhammad ibn Hasan. (1996). *Kashf al-Litham* (Removing Ambiguity from Legal Rules). Qom: Islamic Publications Office.

- Al-Fayyumi, Ahmad ibn Muhammad. (n.d.). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir* (The Illuminating Lamp on the Obscurities of "The Great Commentary"). Qom: Dar al-Radi.
- Al-Qayrawani, Abu Ali Hasan ibn Rashid. (1996). *Al-'Umdah fi Mahasin al-Shi'r wa Adabih* (The Pillar of Poetic Merits and Criticism). Beirut: Dar al-Hilal.
- Al-Kasani al-Hanafi, Abu Bakr ibn Mas'ud. (1986). *Bada'i' al-Sana'i' fi Tartib al-Shara'i'* (The Marvels of Legal Arrangements). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Kashif al-Ghita, Ja'far ibn Khidr. (2002). *Kashf al-Ghita* (Removing the Cover). Qom: Islamic Publications Office.
- Al-Maliki, Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad 'Alaysh. (1989). *Minh al-Jalil Sharh Mukhtasar Khalil* (The Gift of the Noble: Commentary on "Khalil's Summary"). Beirut: Dar al-Fikr.
- Al-Mardawi, Ali ibn Sulayman. (n.d.). *Al-Insaf fi Ma'rifat al-Rajih min al-Khilaf* (Fairness in Identifying the Preferred Opinion). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Al-Mustafawi, Hasan. (1982). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim* (Verification of the Words of the Quran). Tehran: Markaz al-Kitab for Translation & Publishing.
- Al-Musawi al-Khomeini, Ruhullah. (1984). *Zubdat al-Ahkam* (The Essence of Rulings). Tehran: Islamic Propagation Organization.
- Al-Najafi al-Isfahani, Muhammad Hasan. (1984). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam* (The Jewels of Speech: Commentary on "The Laws of Islam"). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

References [In English]

- Ferraro, T. (2012). Determining the beginning and end of an occupation under international humanitarian law. *International Review of Red Cross*, Vol. 94, No. 885, 123-150.
- *Project of an International Declaration Concerning the Laws and Customs of War*. Brussels, 27 August 1874.



(مقاله پژوهشی)

بررسی راهبرد مقاومت در مواجهه با اشغالگری و غارت با تکیه بر خطبه جهاد امام علی علیه السلام

محمد زبده^{۱*}، عابدین مومنی^۲، محمدرضا حسینی^۳، سید امیرمحمد ابوترابی^۴

بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۰۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۱۲

(از ص ۳۶ تا ۵۲)

چکیده

شناسایی مفهوم «اشغال» و شیوه مواجهه با آن در مکتب سیاسی اسلام، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ این مهم، با تأکید بر وضعیت اشغالی برخی از سرزمین‌های اسلامی به ویژه فلسطین، سوریه و لبنان موضوع محافل علمی بوده و نیاز به تبیین دارد. مراد از اشغال، حالتی است که دشمن متخاصم با بهره‌گیری از عدوان بر بخشی یا تمام سرزمینی استیلا یابد. پژوهش حاضر با تأکید بر نهج‌البلاغه امام علی (ع) و به‌طور خاص خطبه‌الجهاد، درصدد است رویکرد امام (ع) در قبال «اشغالگری» را ارزیابی کند. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای در پی کشف سلوک امام علی (ع) در مواجهه با اشغالگری برآمده است. فرجام مقاله آن است که عناصر اصلی اشغال در کتاب و کلام امام (ع) «مورد ظلم قرارگرفتن مردم یک سرزمین» و «استیلاي دشمن بر تمام یا بخشی از سرزمین اسلامی» است. همچنین رویکرد امام با توجه به نکوهش مردم عراق در مواجهه با اشغال شدن انبار توسط غارتگران شام، با تأکید بر عواملی چون لزوم اقدام پیش‌دستانه در مقابل حملات قریب‌الوقوع دشمن، بیان فلسفه تشریع جهاد توسط خداوند، بیزاری از ترک‌کنندگان فرمان قتال، برانگیختن حمیت و تلاش برای بیداری وجدان آنان و مواردی از این قبیل، نمایانگر استراتژی «مقاومت و ایستادگی» در مقابل اشغالگری و تجاوز دشمن است. سلوک فقیهان امامیه نیز دیگر مویید این دیدگاه می‌باشد.

کلید واژه‌ها: اشغالگری و غارت، امام علی علیه السلام، حقوق اشغال، خطبه جهاد، راهبرد مقاومت، نهج‌البلاغه.

۱. دانشجوی دکترای فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲. استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۳. دانشیار، پژوهشکده امنیت ملی، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، تهران، ایران

۴. دبیر گروه حقوق و دیپلماسی، پژوهشکده امنیت ملی، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، تهران، ایران

۱. مقدمه

امروزه واژه‌های «اشغال» و «اشغال‌گری» به دلیل اقدامات تجاوزکارانه رژیم صهیونیستی و متحدانش - که همراه با خشونت‌های گسترده و جنایات ضدبشری است - در گفتمان سیاسی، حقوقی و حتی در میان افکار عمومی به طور گسترده‌ای رواج یافته است. علاوه بر این وضعیت برخی از سرزمین‌های اسلامی به ویژه فلسطین و دیگر موارد همچون یمن، سوریه، افغانستان، عراق، لیبی و مانند آنها که معالاسف بسیار رخ داده است، اهمیت پرداختن به ماهیت اشغال را که به امری موردبطلی در غرب آسیا تبدیل شده را آشکار می‌نماید. پیچیدگی ساختار این مفهوم در بُعد بین‌المللی و به ویژه فقهی، غیرقابل انکار است. چنانکه در حقوق بین‌الملل برای آن تعابیر متعددی در معناگذاری بیان شده است؛ از جمله این معانی مستولی شدن، اعمال قدرت نظامی بر قلمرو سرزمینی که در محدوده دولتی دیگر قرار دارد و همچنین کسب سرزمین بلاصاحب^۱ یاد شده است (مقامی و شیرزاد، ۱۴۰۳: ۵). در نظام حقوقی اسلام، این مفهوم تحت عنوان «احتلال» - که در ادامه به تفصیل بررسی خواهد شد - قابل تحلیل است. همچنین می‌توان آن را در قالب واژگانی مانند «تهاجم نظامی» و «تعرض مسلحانه» یافت. با وجود سابقه طولانی مواجهه جوامع اسلامی با این پدیده در طول تاریخ، که از دوران صدر اسلام تا عصر حاضر امتداد یافته است، هنوز چارچوب حقوقی جامعی برای مواجهه با آن تدوین نشده است. این در حالی است که تجربیات تاریخی مسلمانان در مواجهه با اشغالگران، از دوران مشرکان مکه تا تهاجمات استعماری معاصر، می‌توانست مبنای مناسبی برای توسعه چنین چارچوبی باشد؛ آنگونه که مسلمانان صدر اسلام در مکه تنها به سبب ایمان به خدای یکتا و اطاعت از اوامر الهی (حج/۴۰) توسط مشرکان مکه مورد آزار و اذیت قرار می‌گرفتند و نهایتاً از شهرشان اخراج شدند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۳۷/۷). این پژوهش با بررسی ماهیت مفهوم اشغال و فلسفه جهاد، به تحلیل موضع اسلام در قبال پدیده اشغالگری می‌پردازد. در این راستا، با استناد به سیره علوی و همچنین آرای فقهای اسلامی، رویکرد نظام حقوقی اسلام نسبت به این مسئله تبیین خواهد شد.

۱-۱. بیان مسئله

استخراج سلوک معصومین از میانه تراث حدیثی گران‌سنگ ایشان، قابل‌دسترسی است؛ تحقیق حاضر نیز درصدد است با تاکید بر خطبه گوهر بار و بلیغانه امام علی علیه‌السلام خطاب به مردم عراق و استان انبار که به «خطبه جهاد» مشهور است، رویکرد امام در تقابل با غارت‌گری و اشغال را که در زمره مسائلی است که جوامع اسلامی دچار آن است، آشکار نماید. از کاوش در منابع فقهی شیعه دیدگاه «مقاومت در برابر اشغال‌گری» استخراج می‌گردد؛ چنانکه ادعای اتفاق نسبت به آن در میان اصحاب امری بعید نیست. هرچند ممکن است نظرات مخالف نیز ملاحظه شود یا در رویکرد حکام سرزمین‌های اسلامی رویه‌های دیگری یافت شود. باین حال مقاله سعی دارد با تکیه بر خطبه جهاد به درک رویکرد حقیقی نظام حقوقی اسلام در رویارویی با اشغال‌گری در زمان خلافت و رهبری امام علی (ع) بپردازد؛ این امر از آن‌روست که درک واقعی سیره معصومین (ع) در مواجهه بامسئله مذکور از آنجاکه ذوات مقدس ایشان جز در دوران

1. Terra Nulius.

قریب به ۵ سال (چهار سال و ۹ ماه) امیرالمومنین (ع) و برهه کوتاه حکومت امام حسن (ع) در مسند حکومت حضور نداشتند. افزون بر این عموماً به واسطه عداوت حکام جور و عدم مقبولیت آنان در نزد ائمه (ع) نمی‌توان به رویه آنان اعتنا نمود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

کاوش‌ها نمایان می‌سازد تا به حال از بُعد فقهی تحقیق درخوری در مورد اشغالگری سامان نیافته است؛ به ویژه این مسئله از طریق نهج‌البلاغه و سیره علوی مورد تحلیل و تحقیق واقع نشده است. صرفاً در کتابی با عنوان «پژوهشی تطبیقی در فقه مقاومت»، نگارنده فقید در فصل سوم با عنوان «مقاومت جمعی در برابر اشغالگری» به بررسی یکی از زوایای مباحث مرتبط با اشغال پرداخته که اخص از پژوهش حاضر می‌باشد (آصفی، ۱۳۹۵: ۱۹۵ تا ۲۳۳)؛ همچنین تحقیق حاضر بر آن است تا ضمن اشاره به مفهوم اشغال-گری و کنش فقیهان در قبال آن، این مسئله را به‌طور ویژه در سیره امام علی (ع) موردالفتات قرار دهد و ضمن بررسی خطبه جهاد، به رویکرد امام (ع) در مقابله با اشغالگری و تهاجم نظامی بپردازد. همچنین استراتژی پیش‌دستانه بر بنیاد سلوک علوی در این باب موردتوجه قرار می‌گیرد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

ابتلای جوامع اسلامی در دوران حاضر با چالش اشغال و استعمار، اهمیت شناسایی رویکرد موردقبول نظام اسلامی در مقابله با آن را آشکار می‌نماید؛ به‌علاوه نظریات ضدونقیض و واکنش‌های متفاوت در مواجهه با اشغالگری بر لزوم تبیین بحث می‌افزاید. پژوهش پیش‌رو درصدد است ضمن تشریح رویکردها در مقابله با اشغالگری در تراث فقهی، به طور خاص این موضوع را با تکیه بر خطبه جهاد که در واقع نوعی ترغیب به جهاد در تقابل با غارتگری شامیان است، (محمودی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۶) موردارزیابی قراردهد؛ از این‌رو، در ادامه به تبیین دیدگاه اسلام در مواجهه با اشغالگری پرداخته شده و در نهایت با تاکید بر سیره علوی در خطبه ۲۷، دیدگاه موردنظر روشن خواهد شد.

۲. بحث

۲-۱. ماهیت اشغالگری در نظام حقوقی اسلام

اشغال از ماده «شغل» به معنی عدم فراغت و تهی بودن از کاری است که در مقابل آن فراغت است (مصطفوی، ۱۴۲۶: ۹۷/۶)؛ اما در بحث حاضر که نهایت آن دستیابی به معنی «تصرف یک سرزمین» است باید در پی واژه دیگری بود. از این‌رو، در زبان عرب اشغالگری را باید با جستجوی واژه «احتلال» دریافت. احتلال مصدر باب افتعال از ریشه «ح ل ل» به معنی نَزَلَ، یعنی فرود آمدن و وارد شدن است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۶۳/۱۱؛ عبدالحمید، ۲۰۰۸: ۵۴۸/۱)؛ همچنین معنای دیگر این واژه استیلا یکی دولت بر سرزمین دولت دیگر یا بخشی از آن به صورت قهری است. داخل شدن لشکریان به منظور اشغال سرزمین‌ها و تسلط یافتن بر بلاد آن‌ها (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۱۶۳/۱۱؛ عبدالحمید، ۲۰۰۸: ۵۴۸/۱)

دیگر معنی ذکر شده برای آن است. در تعریف اصطلاحی این واژه بررسی‌ها ره‌آورد چندانی دربرداشت؛ با این حال به نظر می‌رسد ضمن مطالبی که فقهای عظام ذیل ابواب جهاد و انتهای باب حدود، یعنی مباحث مربوط به دفاع مطرح نموده‌اند بتوان به تعریف اصطلاحی «اشغال» دست یافت. چنانکه در بحث دفاع مشروع که مراد از آن مقاومت و دفاع در برابر دشمنی است که باهدف تعرض بر نفس، آبرو و مال طرف مقابل بدو هجوم می‌آورد، برخی با عنوان «صیال» از آن یاد نموده‌اند (آصفی، ۱۴۳۰: ۱۷)، می‌توان بارقه‌هایی از مفهوم اشغال را دریافت کرد. در این باره بسیاری از فقهای امامیه (علامه حلی، ۱۴۱۳: ۵۷۱/۳؛ همو، ۱۴۱۴: ۲۲۶؛ شهید اول، ۱۴۱۷: ۵۹/۲) و اهل سنت (الخن و البغا، ۱۴۱۳: ۹۱/۸؛ مالکی، ۱۴۰۹: ۳۶۸/۹) قائل به وجوب دفاع و عدم جواز تسلیم شده‌اند؛ عده‌ای نیز در مورد دفاع از مال قائل به جواز شده و آن را واجب ندانسته‌اند (کاشف‌الغطا، ۱۴۲۲: ۲۹۲/۴). عمده دلیلی که بدین منظور ذکر شده است آیه شریفه «وَلَا تُقَاتِلُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره/۱۹۵) و دلیل عقل است که به زعم شیخ طوسی دفع مضار و ضررها از نفس بر آدمی واجب بوده و در حالتی که شخص از خود دفاع نکند، مطابق با حکم عقل مستحق مذمت است (طوسی، ۱۴۰۷: ۳۴۵/۵)؛ حتی برخی دفاع از حریم و نفس را مصداق نهی از منکر دانسته‌اند (فاضل‌اصفهانی، ۱۴۱۶: ۶۴۹/۱۰). به علاوه فقیهان برآنند چنانچه شخص در راه دفاع از جان، عرض و ناموس کشته شود، به فیض شهادت نائل آمده است (علامه حلی، ۱۴۱۴: ۲۲۶؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۹۵/۴). بر این بنیاد، می‌توان به یکی از ابعاد اشغال‌گری، یعنی اشغال در معنی تجاوز به جان، عرض و ناموس رسید که حکم آن وجوب شرعی مقاومت و مبارزه با اشغال‌گر و متجاوز است. بعد دیگری که می‌توان در اثنای آن به مفهوم اشغال بیش از موردقبل دسترسی پیدا نمود، مبحث «وجوب دفاع از سرزمین و بیضة الاسلام» است؛ چنانکه شیخ طوسی و ابن‌ادریس و دیگران همچون معاصرین از جمله امام خمینی به طور مطلق دفاع از سرزمین و کیان اسلامی را بر همه و بر هر نحو واجب دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۰۰: ۲۹۰؛ ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۴/۲؛ موسوی‌خمینی، ۱۴۰۴: ۱۳۵). این مسلک در میان فقهای اهل سنت نیز برقرار بوده و آن‌ها نیز وجوب مقابله با تعرض به سرزمین و کیان اسلامی را بر همه واجب دانسته‌اند (ابن‌عابدین دمشقی، ۱۴۱۲: ۱۲۴/۴ و ۱۲۶؛ کاسانی حنفی، ۱۴۰۶: ۹۸/۷؛ شربینی شافعی، ۱۴۱۵: ۲۲/۶؛ مرداوی دمشقی، بی تا: ۱۱۷/۴ و ۱۱۸). حتی برخی بر وجوب دفاع از سرزمین و کیان اسلامی ادعای اجماع فقیهان مسلمان (اعم از شیعه و سنی) را مطرح نموده‌اند (آصفی، ۱۴۳۰: ۱۸۳) که بعید به نظر نمی‌رسد. روشن است که مصداق بارز در خطر قرار گرفتن سرزمین و کیان اسلام، زمانی است که توسط بیگانگان و کفار مورد تعرض و اشغال قرار گیرد. همچنین استحصال مفهوم اشغال‌گری با بررسی آیات قرآن و دیگر تراث معصومین (ع)، امکان‌پذیر است. در قرآن به طور مستقیم این واژه به کار نرفته اما می‌توان آن را در اثنای دستور خداوند به اذن مقاتله به کسانی که مورد ظلم واقع شده و از شهرشان اخراج شده‌اند، درک نمود؛ چنانکه در آیه شریفه ۳۹ سوره مبارکه حج عبارت «أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنفُسِهِمْ ظُلُمًا» یعنی «به آنان که جنگ بر ایشان تحمیل گشته، اذن جهاد داده شده است» اشاره دارد. از دیگر یافته‌ها، بیانات امیرالمومنین علی علیه السلام پیرامون تعرض شامیان به استان انبار است؛ حضرت (ع)

تسخیر انبار توسط لشکریان شام به فرماندهی شخصی به نام غامدی را با عبارت «وَمُلِكْتُ عَلَيْكُمُ الْأُوطَانَ» یعنی «و بر وطن‌هایتان مستولی گشتند» ترسیم نموده است (خطبه/۲۷). از بیانات مذکور اینگونه دریافت می‌شود که اشغال در شرع مقدس، واجد دو رکن است: یکی «مورد ظلم قرار گرفتن مردم یک سرزمین» و دیگری «استیلای دشمن بر تمام یا بخشی از سرزمین اسلامی». بر این بنیاد می‌توان در تعریف اصطلاحی اشغال اینگونه بیان نمود که عبارت است از: «استیلای دشمن متخاصم، بر تمام یا بخشی از سرزمین اسلامی با بهره‌گیری از زور و عدوان، به نحوی که موجب آزار مسلمانان و هتک حیثیت ایشان یا اخراج آنان از سرزمین تحت یدشان شود». این تعبیر در باب فلسطین که سالیان متمادی است دشمن صهیونیستی اقدام به اشغال آن نموده، صادق است. مفاهیم دیگری که در مکتب نظامی اسلام می‌توان آن را هم‌معنای با اشغال در نظر گرفت، واژه‌های تعرض و تهاجم است؛ مقصود از این دو واژه، نوعی تعدی و حمله‌ور شدن به کشور اسلامی است؛ باین تفاوت که این دو را می‌توان به مرحله پیش از اشغال تعبیر نمود. چراکه زمانی وصف اشغال سریان می‌یابد که تعرض و تهاجم منتج به نتیجه یعنی اشغال سرزمین هدف شده باشد.

۲-۲. نگاهی به اشغالگری در حقوق بین‌الملل

چنانکه گذشت، برخی اشغال را به کسب سرزمین بلاصاحب تعبیر کرده که با قدرت نظامی صورت می‌گیرد (مقامی و شیرزاد، ۱۴۰۳: ۵). نظام حقوق بین‌الملل «اشغال» را یک عمل جائزانه و نامشروع تعریف نموده که پیوسته همراه با تجاوز مسلحانه و تهاجم به سرزمین‌های یک کشور دیگر است. باید به این نکته نیز پرداخت که تهاجم تا زمانی که منجر به استیلای به تمام یا بخشی از خاک یک کشور نگردد، عنوان «اشغال» مصداق پیدا نکرده و تنها می‌توان آن را «تجاوز» قلمداد نمود. از این رو، از نظر زمانی، اشغال مفهومی مؤخر از تهاجم می‌باشد. بررسی‌ها حکایت از آن دارد که باتوجه به نامعین بودن عناصر اشغال در عرصه بین‌المللی، پیرامون این مفهوم کمتر سند یا اسنادی بیان گردیده است (احمدی-نژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۶۶). با این حال یکی از اسناد بین‌المللی که به مفهوم اشغال توجه داشته، بخش سوم از کنوانسیون لاهه که به تدوین قواعد حقوق بین‌الملل عرفی پرداخته می‌باشد؛ این سند اشغال را اینگونه تعریف نموده است: «اقتدار و تسلط نظامی بر قلمرو یکی از طرفین متخاصمه». علاوه بر آن ماده ۴۲ کنوانسیون چهارم لاهه نیز بیان داشته که زمانی یک سرزمین اشغال شده تلقی می‌گردد که به صورت قطعی و واقعی ذیل حاکمیت و تسلط نیروی نظامی متخاصم درآمده باشد (Ferraro, 2012: 134). همچنین اعلامیه ۱۸۷۴ بروکسل، زمان اشغال یک سرزمین را مصادف با حاکمیت واقعی نیروهای نظامی یکی از دو طرف متخاصم دانسته است؛ مطابق با این اعلامیه، وضعیت اشغال تا هنگامی که طرف متخاصم قادر به اعمال حاکمیت خود در آنجاست ادامه خواهد داشت (Brussels Declaration, 1874: Art.1). از مطالب پیش‌گرفته یعنی ماده ۴۲ کنوانسیون چهارم لاهه ۱۹۰۷، اعلامیه ۱۸۷۴ بروکسل و همچنین ماده ۲ مشترک کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹، تنها با حصول «استیلا و حاکمیت واقعی» است که اشغال‌گری محقق می‌شود. ذکر این نکته نیز لازم است که تحقق اشغال

هیچگاه موجب سلب و تغییر یا انتقال حاکمیت از کشور اشغال شده نمی‌گردد؛ چراکه مطابق با قواعد حقوق بین‌الملل، تسلط کشوری بر قلمروی از کشور دیگر، سبب ایجاد حق حاکمیت برای کشور فاتح نمی‌شود (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۰: ۲۰۸-۲۱۰).

آنچه در حقوق بین‌الملل به عنوان یک حق اساسی و زیربنایی مورد شناسی قرار گرفته است، «حق تعیین سرنوشت» است. این حق را می‌توان پیش شرط اعمال تمامی آزادی‌ها و حقوق فردی دانست. بر بنیاد این حق، مردمی که سرزمین‌های ایشان اشغال شده است، بی‌شک از این حق برخوردار خواهند بود که آزادانه به تعیین وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خود بپردازند. رعایت و احترام به حق تعیین سرنوشت، مطابق با مواد ۱ و ۵۵ منشور ملل متحد به عنوان یکی از اهداف اصلی تأسیس سازمان ملل متحد شناخته شده و فصول یازدهم و سیزدهم منشور نیز به بنیانی حقوقی برای جنبش‌های استعمارزدایی و بخشی از حقوق بین‌الملل عرفی تبدیل شده است (حبیب‌زاده، ۱۳۹۵: ۸۲۸)؛ با این اوصاف، قرار دادن این حق به عنوان دستاویزی حقوقی به منظور مقابله با اشغال‌گری امری نمایان می‌باشد. یکی از اقداماتی که می‌توان در پرتو حق تعیین سرنوشت آن را به شمار آورد، مقاومت می‌باشد؛ چه یکی از حقوقی که مطابق با حقوق بین‌الملل به ویژه پروتکل اول ۱۹۷۷ در وضعیت اشغال خارجی و استعمار، برای مردمانی که حق تعیین سرنوشت آن‌ها توسط دولت متخاصمی انکار شده، مورد شناسایی قرار گرفته «حق مقاومت» است (حبیب‌زاده، ۱۳۹۵: ۸۲۸).

۲-۳. نگاهی به فلسفه جهاد در قرآن کریم و اندیشه امام علی (ع)

پیش از پرداختن به فلسفه جهاد، لازم است تا معنای لغوی این واژه بیان گردد؛ جهاد به عنوان یکی از احکام عبادی و فروع دین اسلام، از ریشه «جَهَدَ»، به معنای مشقت (احمد بن فارس، ۱۴۰۴: ۱/۴۸۶) و کوشیدن (غفاری و پاکتچی، ۱۳۹۸: ۹/۱۴۹) و جدیت به خرج دادن برای کاری بکار رفته است (جوهری، ۱۴۱۰: ۲/۴۶۰). جهْد به ضم فاء‌الفعل، در لسان اهل حجاز به کار رفته و در السنه دیگر به فتح آن بکار برده شده است (فیومی، بی‌تا، ۱۱۲/۲؛ مصطفوی، ۱۴۰۲: ۲/۱۲۷)؛ برخی جهْد به ضم فاء‌الفعل را به طاقت و به فتح آن را در معنای مشقت معنا کرده اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۰۸؛ طریحی، ۱۴۱۶: ۳/۳۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ۴/۴۰۷). برخی نیز آن را به هر دو خوانش فتح و ضم به معنی طاقت دانسته‌اند (جوهری، ۱۴۱۰: ۲/۴۶۰؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۰۸؛ حمیری، ۱۴۲۰: ۲/۱۱۹۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳/۱۳۳؛ مصطفوی، ۱۴۰۲، ۱۲۷/۲). مصدر جهاد و مجاهده در باب مفاعله بکار رفته و مؤید یک رابطه طرفینی است و با توجه به معنی لغوی آن یعنی کوشش و تلاش، نمایان‌گر رویارویی یک طرف با طرف دیگر است (پاکتچی، ۱۳۸۰: ۴). اصطلاح «جهاد» در تراث فقهی به معنای جان و مال و عرض را در راه اسلام و شعائر دینی فدا کردن معنا شده است (نجفی اصفهانی، ۱۴۰۴: ۳/۲۱). به عبارتی جهاد دربردارنده انواع بذل جان و مال در مسیر اعتلای اسلام و اقامه شعائر دینی است (ابن قدامه، بی‌تا: ۳۸۵/۱۰). چه‌بسا بتوان تعریف جهاد را چنانکه در ادامه بدان اشاره می‌شود، با غرض پژوهش هم‌راستا دانست؛ جهاد در اصطلاح شرعی، به مثابه ابزاری برای صیانت از اسلام و مسلمانان در مواجهه با تجاوز و ظلم وضع

گردیده و یک جنگ مشروع برای دفاع از دین و ممانعت از تجاوز و بی‌عدالتی است. برخی از اندیشمندان مسلمان معنی جهاد اسلامی را تامین خیر و صلاح بشر دانسته و فلسفه آن را حمایت از بقاء جامعه اسلامی یا برخی از جمعیت مسلمان و یا دفاع از سیادت ایشان ترسیم نموده است؛ لذا جهاد هیچگاه با هدف پیروزی مادی، و یا توسعه سرزمینی و استعماری صورت نمی‌پذیرد (زحیلی، بی‌تا: ۱۳۸). تدبر در آیات قرآن نشان می‌دهد که برای جهاد می‌توان فلسفه‌های متعددی را بیان کرد؛ به ویژه آنکه این واژه در چندین مورد (حداقل ده مورد) همراه با «فی سبیل الله» آمده است که نشان می‌دهد جهاد نوعی مبارزه با هدف الهی بوده که به دنبال اعتلای ارزش‌های اسلامی است. بنابراین می‌توان اذعان نمود جهاد در اسلام با هدف جاه‌طلبی و کشورگشایی و اشغال سرزمین دیگر کشورها نبوده و فلسفه آن بسط قوانین الهی و گسترش توحید و عدالت بوده و در پی دفاع از حق و نابود ساختن فساد و ظلم می‌باشد (پورسیف، ۱۳۸۵، ۸۴). علاوه بر این، مطابق با آیات ۲۵۰ و ۲۵۱ بقره که در قضیه طالوت و جالوت نازل شده است، خداوند دفاع و جهاد را ابزاری برای دفع فساد در زمین قرار داده است که عموماً توسط بندگان صالح او انجام می‌گیرد. اما اهمیت جهاد و فلسفه آن در نهج‌البلاغه بیش از هر جای دیگر در خطبه ۲۷ آن که معروف به «خطبه جهاد» است، ملاحظه می‌شود؛ چه امام (ع) در این خطبه مردم را از فضایل جهاد و عواقب ترک آن آگاه نموده است (مقیاسی و فراهانی، ۱۳۹۳: ۶۰). افزون‌بر این در خطبه ۳۴ نیز ضرورت جهاد قابل‌درک است. در ابتدای خطبه امام با عبارت «فَإِنَّ الْجِهَادَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ فَتَحَهُ اللَّهُ لِمَنْ أَحْبَبَهُ» در صدد بیان جایگاه والای جهاد است که نشان می‌دهد سرانجام آن هیچگاه شکست نبوده، بلکه یا پیروزی حاصل می‌گردد و یا بهشت نصیب مجاهدان می‌شود. در ادامه همین خطبه حضرت با عبارات «وَهُوَ لِبَاسِ التَّقْوَى وَ دِرْعُ اللَّهِ الْحَصِينَةُ وَ جُنَّتُهُ الْوُثْقَةُ»، در صدد بیان فلسفه جهاد است؛ عبارت «هُوَ لِبَاسِ التَّقْوَى» نمایان می‌سازد جهاد به‌مانند لباسی موجب آراستن اقوام و ملت‌های مجاهد به عزت و سربلندی شده و بدان‌ها آبرو می‌بخشد؛ به‌علاوه همان‌سان که لباس جسم آدمی را از آفات و آفت‌ها چون سرما و گرما و دست‌اندازی افراد هرزه و بدطینت برحذر می‌دارد، جهاد نیز موجب می‌شود که قصد ستم‌گران و استعمارگران برای دست‌یازی به ملت مجاهد به شکست مواجه شود. دو عبارت دیگر یعنی «دِرْعُ اللَّهِ الْحَصِينَةُ» و «جُنَّتُهُ الْوُثْقَةُ» نیز تشبیه به جنگ‌های سنتی دارد که زره محکم و سپر مطمئن باعث در امنیت قرار گرفتن جنگاور در میدان نبرد می‌شد؛ لذا جهاد نیز به مثابه زره و سپری الهی است که مانع آسیب‌پذیری ملت‌ها در مقابل ضربات دشمن می‌شود. در ادامه خطبه امام (ع) به زیبایی عواقب ترک مجاهدت را یادآور می‌شود؛ کلام گوهریار امام علی (ع) بدین صورت است: «فَمَنْ تَرَكَ [الْجِهَادَ] رَغْبَةً عَنْهُ أَلْبَسَهُ اللَّهُ ثَوْبَ الدُّلِّ وَ شِمْلَةَ الْبَلَاءِ»؛ مقصود امام این است که هرکس در برابر ظلمی که در معرض آن قرار گرفته و از جهاد که یک وظیفه الهی در برابر دشمن و افرادی است که قصد ظلم و تجاوز به سرزمینی را دارند، ترک کند و نسبت به آن بی‌رغبتی نشان دهد، خداوند جامه ذلت بر او بیوشاند، و مصیبت و بلا او را فراگیرد. همچنین عبارت «دُثِّتَ بِالصَّغَارِ وَ الْقَمَاءَةِ» اشاره دارد به اینکه ترک کنندگان جهاد علاوه بر اینکه ذلیل می‌شوند، به حقارت و پستی نیز گرفتار خواهند آمد. عبارتی در کتاب الغارات بیان شده که امام (ع)

غایت زیربار جهاد نرفتن را مغلوب شدن و مورد غارت قرار گرفتن بیان می‌نماید (ثقفی، ۱۳۷۴: ۲۸). چندین عبارت پرمعنای دیگر نیز امام در ادامه به عنوان عواقب ترک جهاد بیان می‌نماید که عبارتند از: «وَضْرِبَ عَلَى قَلْبِهِ بِالْإِسْهَابِ وَ أُدِيلَ الْحَقُّ مِنْهُ بِتَضْيِيعِ الْجِهَادِ وَ سِيمَ الْحَسَفَ وَ مُنِعَ النَّصَفَ» (امام علی علیه السلام، ۱۴۱۴، ۳۴ و ۳۵). در معناشناسی «اسهَاب»، ابن ابی الحدید معتزلی این کلمه را به معنی «زیاده‌گویی» عنوان کرده و در وجه تسمیه آن بیان می‌دارد «گویی سخن ترک‌کنندگان جهاد در اندیشه دیگران، به جهت زیاده‌گویی، بی‌اعتبار خودنمایی می‌کند» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ۷۷/۲). این عبارات به صراحت فلسفه جهاد را آشکار نموده و به نظر می‌رسد فصاحت و بلاغت آن‌ها نیاز به شرح و توضیح بیش از این را اقتضا نمی‌کند. تنها لازم است به منظور حسن ختام کلام امام «وَمُنِعَ النَّصَفَ» که نهایت زیبایی و ظرافت در آن نهفته است تبیین نمود؛ این عبارت همان، ضرب‌المثل مشهوری است که حق را باید ستاند، چه واقعیت این است که سلطه‌گران و مستکبران به پایمال نمودن حقوق ملت‌های مظلوم می‌پردازند و تنها به فکر منافع خویشتن بوده و در جهت چپاول سرمایه دیگرانند. حال راهی که خداوند متعال برای مهار این غارت‌گری و خوی وحشیانه قرار داده، عبارت از «جهاد» است تا حقیقت عدالت بدان وسیله چهره نمایان سازد.

۴-۲. رویکرد امام علی (ع) در مقابل اشغال استان انبار

جستجوها حاکی از آن است که رویکرد امام علی علیه‌السلام در باب اشغال‌گری، به‌طور خاص در قضیه غارت‌واشغال استان انبار توسط سپاهیان معاویه به‌فرماندهی شخصی به نام غامدی که پیش‌تر اشاره شد، قابل درک است. یکی از شارحان نهج‌البلاغه بیان می‌دارد که دلیل ایراد این خطبه از سوی امام (ع)، خبری بود که مردی به نام علج که خود از اهالی استان انبار بود، برای حضرت آورد؛ او به امام خبر داد که سفیان بن عوف غامدی در قامت فرمانده سپاه معاویه به شهر انبار داخل شده و کارگزار ایشان یعنی حسان بن حسان بکری که در مقابل غامدی ایستادگی کرده بود را به شهادت رسانده است؛ علی (ع) پس از باخبر شدن از ماجرا، مردم را به جهاد علیه معاویه می‌خواند که آنان در واکنش نسبت به فرمان امام خاموش می‌مانند به شکلی که حتی احدی یک کلمه بر زبان جاری نمی‌نماید و همین سبب می‌شود امام به توبیخ، سرزنش و گلایه از ایشان بپردازد (ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۵، ۷۲/۲). به عبارتی دیگر، خطبه از سوز درونی و خشم وافر است که امام (ع) به‌خاطر کوتاهی مردم در جهاد با دشمنان اسلام نشان می‌دهند، نشأت گرفته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ۱۳۳/۲). نگرش امام در قبال اشغال انبار در چند جهت قابل تامل است که فرجام آن اهتمام ویژه امام به مقابله قاطعانه با خصم اشغال‌گر است. در ادامه به حد وسع، جهات موردنظر بیان می‌شود:

۴-۱-۲. جهت نخست: لزوم آمادگی برای مقابله و استراتژی پیش‌دستانه در مواجهه با

دشمن اشغال‌گر

در بخش نخست از خطبه که امام درصدد سرزنش مردم عراق برآمده و در حال آماده سازی فضای خطابه برای بیان عمق ناراحتی و ابراز خشم خود است، بیان می‌دارد: «أَلَا وَ إِنِّي قَدْ دَعَوْتُكُمْ إِلَى قِتَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَيْلًا

وَحَارًا وَ سِرًّا وَ إِعْلَانًا وَ قُلْتُ لَكُمْ اَعْزُوهُمْ قَبْلَ اَنْ يَعْزُوَكُمْ. فَوَاللَّهِ مَا عَزَيَّ قَوْمٌ قَطُّ فِي غَيْرِ دَارِهِمْ اِلَّا ذُلًّا...» (خطبه/۲۷). امام با اشاره به اینکه پیش‌تر نیز مردم عراق را به مبارزه و قتال با شامیان فراخوانده، به ذکر مصائب حالتی می‌پردازد که ملتی درون خانه خود توسط خصم مورد هجوم قرار گیرد. از ادبیات امام در جمله «اَعْزُوهُمْ قَبْلَ اَنْ يَعْزُوَكُمْ» چنین استخراج می‌گردد که یکی از راهکارهای حفظ عزت و عدم زبونی و دلیل شدن، پیش‌دستی در نبرد با دشمنان است که تحرکات آنان علیه سرزمین اسلامی قریب الوقوع است. به نظر می‌رسد نباید این رویه را یک رویه تهاجم صرف قلمداد نمود؛ چه آنکه با توجه تعبیری که برخی محققان از دفاع مشروع پیش‌دستانه ارائه داده‌اند، استراتژی امام (ع) نیز در قضیه مشارالیه، دفاعی است. زیرا مطابق دکتین دفاع مشروع پیش‌دستانه، زمانی که حملاتی صورت گرفته یا اقدام مسلحانه‌ای قریب الوقوع است و دولت قربانی از امکان حملات بیش‌تر اطمینان پیدا کرده و یا اینکه بر بنیاد شواهد متقاعدکننده دریافت‌شده که حمله‌ای ممکن است صورت گیرد، اقدام پیش‌دستانه مجاز خواهد بود (موسوی و حاتمی، ۱۳۸۵: ۳۰۴ و ۳۰۵؛ افتخاریان، ۱۳۸۰: ۶۱۶). ابن میثم در تحلیل روانشناسی این تدبیر نظامی امام (ع)، بیان درخوری را ارائه نموده است. او بیان می‌دارد که توهّمات ذهنی بر اندام و بدن انسان تأثیر شگفت‌انگیزی دارند که گاه موجب ازدیاد نیرو شده و گاهی هم باعث نقصان نیرو می‌شود؛ او معتقد است توهّم شخص یا گروهی که در خانه و دیارشان مورد حمله قرار گرفته‌اند آن است که اگر دشمن قدرتمند نبود، به پایه‌ریزی حمله نمی‌پرداخت و همین باعث ضعف او می‌شود و لذا چنین شخصی از مقاومت محروم می‌ماند؛ از این‌رو، چنین کسی (گروهی) شجاعت، غیرت و دفاع از ناموس را از کف داده و دچار ذلت و حقارت می‌شود. از آن طرف، مهاجم با این پیشینه ذهنی که آن‌ها آغازگر بوده‌اند گمان می‌کند طرف مقابل ناتوان و زبون است و لذا توان مقاومت و ایستادگی را ندارد (ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۵، ۷۸/۲ و ۷۹). با این تعبیر می‌توان ادعا نمود که پیش‌قدم شدن در تدارک حمله از سوی امام با هدف بهره‌گیری از یک استراتژی روانی است که ایشان بدان آگاه بود اما مع‌الاسف مردم عراق درک درستی از راهبردهای ایشان نداشتند.

۲-۴-۲. جهت دوم: سرزنش تعدی‌کنندگان با تحریک احساسات در کنار برشمردن

فرجام ترک جهاد

در بخش دیگر از خطبه جهاد آمده است: «فَتَوَاكُلْتُمْ وَ تَخَذَلْتُمْ حَتَّى شُنَّتْ عَلَيْكُمُ الْغَارَاتُ وَ مَلِكْتُ عَلَيْكُمُ الْأَوْطَانُ...» (خطبه/۲۷)؛ یعنی شما به‌جای روبه‌رو شدن با دشمن متجاوز، بار مسئولیت را بر دیگری گماردید (و بدین شکل از ایستادگی در مقابل دشمن گریختید) و از یاری یکدیگر شانه تپید نمودید تا اینکه دشمن شما را مورد حمله قرار داد و بر وطن‌هایتان مستولی گشت. در این بخش از خطابه، علی (ع) درصدد است ضمن سرزنش مردمان عراق که به حق شایسته سرزنش بودند، به فرجام فرار از جهاد و عدم ایستادگی در برابر دشمن بپردازد؛ چنانکه پیداست امام نهایت وانهادن مقابله با قدرت اشغال‌گر را از دست رفتن سرزمین‌های متعلق به طرف مقابل برمی‌شمرد که درون آن آوری، بدبختی و بلاتکلیفی است. در بخش دیگر امام با عبارت «وَلَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّ الرَّجُلَ مِنْهُمْ كَانَ يَدْخُلُ عَلَى الْمَرْأَةِ الْمُسْلِمَةِ وَ الْأُخْرَى الْمُعَاهِدَةِ،

فَيَنْتَرِعُ حِجْلَهَا وَ قُلْبَهَا وَ قَلْبِدَهَا وَ رُغْطَهَا مَا تَمْتَنِعُ مِنْهُ إِلَّا بِالْإِسْتِرْجَاعِ وَ الْإِسْتِرْخَامِ» (همان) در صدد تحریک عواطف و غیرت مردم است؛ امام با اشاره به خبری که بر ایشان رسیده مبنی بر اینکه مردی از لشکر شام بر خانه زنی مسلمان و زن غیرمسلمانی که در پناه اسلام بوده، وارد شده و متعلقات آنان را به یغما برده و آن دو وسیله برای دفاع جز گریه و التماس نداشته‌اند، در تدارک آن است که نشان دهد سرانجام عدم ایستادگی و مقاومت برای دفع تجاوز، تعرض متجاوزان به نوامیس مسلمانان و آنانی است که در پناه اسلام قرار دارند. علاوه بر این امام در توبیخ و شماتت مردم فراری از جهاد بیان می‌دارد: «ثُمَّ انْصَرَفُوا وَافِرِينَ مَا نَالَ رَجُلًا مِنْهُمْ كَلِمٌ وَ لَا أُرِيقَ هُمُ دَمٌ» (خطبه ۲۷)؛ با این شیوه بیان امام که سعی دارد غیرت مردم و وجدان ایشان را روشن نماید، مشخص می‌شود که لزوم اقدام عاجل و یا لاقل مقابله با چنین دشمنی، بدیهی است و عدم عکس‌العمل مناسب، موجب تحقیر شخص یا گروهی خواهد شد که مورد تعرض قرار گرفته‌اند. عبارت که فرمود «فَلَوْ أَنَّ أَمْرًا مُسْلِمًا مَاتَ مِنْ بَعْدِ هَذَا أَسْفًا مَا كَانَ بِهِ مَلُومًا بَلْ كَانَ بِهِ عِنْدِي جَدِيرًا»، دیگر تیری است که درصدد است وجدان‌های خفته را بیدار نماید و بدان‌ها بفهماند که عدم اقدام مناسب با دشمن اشغال‌گر چه میزان تبعات ناگوار دارد که در نهایت هزینه آن به مراتب بیش از مقاومت و پایمردی است.

۳-۴-۲. جهت سوم: نهیب و نفرین به فراریان به سبب سستی در امر جهاد

بخش دیگر خطبه جهاد اختصاص به عبارت‌هایی دارد که امام چنان شلاق بر تن اهل عراق می‌نوازد تا تنبه حاصل آید. کلام امام بعد از نهایت حزن خویش که واسطه برخورد مردم روی داده که می‌فرماید: «مِنَ اجْتِمَاعِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ عَلَى بَاطِلِهِمْ وَ تَفَرُّقِكُمْ عَنْ حَقِّكُمْ» یعنی شامیان بر مسیر باطل خویش متحد و مجتمع هستند، و شما عراقیان در حق خود اینگونه پراکنده و متفرقید؛ حاکی از آن است که روحیه ولن‌کاری و بی‌تفاوتی در مقابل حوادثی همچون مورد هجوم واقع شدن، خود محرکی است برای آنکه دشمن در طریق باطلش جسورتر گردد و به سان تعبیری که ابن میثم بحرانی داشت در باطن خویش گمان برد که می‌تواند بیش از آنچه در باطن خود داشته بر دشمن بتازد. این بی‌تفاوتی عراقیان به حدی بود که امام (ع) ضمن نفرین آنان «فَقُبْحًا لَكُمْ وَ تَرَحًّا» حالات آنان را با جملاتی چون «يُعَاذُ عَلَيْكُمْ وَ لَا تُعِيرُونَ»، «تُعَزُّونَ وَ لَا تُعَزُّونَ» توصیف می‌کند. همچنین حضرت (ع) اشاره می‌نماید که عراقیان بدنبال دستور امام برای حرکت به سوی دشمن و مقابله با او، بهانه‌جویی نموده از زیر بار فرمان فرار می‌نمایند^۱ و در نهایت امام آنان را با خطاب قرار دادن به این صورت «يَا أَشْيَاءَ الرِّجَالِ وَ لَا رِجَالٍ، خُلُومُ الْأَطْفَالِ وَ عُقُولُ رِبَايَةِ الْحِجَالِ»، نشان می‌دهد که بی‌عرضگی و عدم استقامت از صفات مردان نیست، چه خصیصه ذاتی مردان مقابله با مشقتها و تلاش در جهت دفع آن است. کلام امام با عبارت «لَوْدِدْتُ أَنِّي لَمْ أَرْكُم وَ لَمْ أَعْرِفْكُمْ مَعْرِفَةً وَ اللَّهُ جَرَّتْ نَدْمًا وَ أَعْقَبَتْ سَدَمًا» در آرزوی اینکه ای کاش چنین مردمانی را نمی‌دید به طور واضح رویکرد امام در مقابل اشغال‌گری را نمایان می‌سازد؛ ایشان بر ضرورت ایستادگی در مقابل دشمن

۱. «فَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِالسَّيْرِ إِلَيْهِمْ فِي أَيَّامِ الْحَرِّ فَلَنْتُمْ هَذِهِ حِمَاةَ الْقَيْطِ أَمْهَلْنَا يُسَبِّحُ عَنَّا الْحَرُّ وَ إِذَا أَمَرْتُكُمْ بِالسَّيْرِ إِلَيْهِمْ فِي الشِّتَاءِ فَلَنْتُمْ هَذِهِ صَبَاةَ الْقَرِّ أَمْهَلْنَا يَنْسَلِخُ عَنَّا الْبَرْدُ. كُلُّ هَذَا فِرَارًا مِنَ الْحَرِّ وَ الْقَرِّ فَإِذَا كُنْتُمْ مِنَ الْحَرِّ وَ الْقَرِّ تَقْرُونَ، فَأَنْتُمْ وَ اللَّهُ مِنَ السَّيْفِ أَفْرُ».

تجاوزگر و حتی پیش قدم شدن در دفع او تاکید می‌نماید و در سیره ایشان به هیچ روی نمی‌توان رنگی از سازش یا بی‌توجهی به تحرکات دشمن طغیان‌گر را جستجو نمود. چنانکه آرزوی مرگ برای مردمانی که در مقابل اشغال و تهاجم واکنش مناسب اتخاذ نکرده و به تدابیر امام در ممانعت از اشغال‌گری واقعی ننهاده‌اند، خود گویای صراحت اندیشه امام (ع) است.^۱

۵-۲. نگاهی به ادبیات امام علی در سوق دادن مردم برای مقابله با اشغال‌گری

شیوه خطابه علی علیه‌السلام در خطبه جهاد به حدی زیبا و اعجاز‌انگیز است که ابن‌الحدید معتزلی در توصیف آن عرضه می‌دارد بسیاری از سخنوران در اهمیت و تشویق به جهاد سخن گفته‌اند، لیکن همه آنان بن‌مایه سخن خویش را از علی علیه‌السلام اخذ نموده‌اند؛ چنانکه وی معتقد است خطبه مشهور «ابن‌نباته» در مورد جهاد، در مقابل خطبه جهاد امیرالمومنین علی (ع) به‌سان شمشیر چوبین دربرابر شمشیر پولادین است و او به همین سبب این دو خطبه را قابل قیاس بایکدیگر نمی‌داند (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ۱۹۷/۳). این نشان از ترکیب خارق‌العاده انواع آرایه‌های ادبی برای تحریک کوفیان به جهاد و شماتت سرباززندگان از آن است. از خصایص عمده خطبه ۲۷ نهج‌البلاغه برانگیختن روحیه شجاعت و حماسه-آفرینی و غیرت در مخاطبان است. چنانکه خطبه مزبور به عنوان یک خطابه نظامی درصدد است این موارد و اموری چون دفاع از حقوق، عقاید و شرافت همراه با لزوم دفاع از سرزمین را به مخاطبین خود بیاموزد (البدوی، ۱۴۱۴: ۷۸). یکی دیگر از ویژگی‌های خطبه الجهاد، وجود نهایت پیوستگی و وحدت میان اندیشه و افکار خطیب آن است؛ آنگونه که برخی اذعان داشته‌اند، بلاغت به معنی آن است که ابتدا سخن دال بر انتهای آن بوده و بایکدیگر سنخیت داشته باشند (قیروانی، ۱۴۱۶: ۱۶۳/۱)؛ با توجه به اینکه تصاویر از جهاد که در خطبه توسط امام ترسیم می‌شود با افکار ایشان پیوسته و متحد است، به خلق خطابه‌ای جذاب و شگرف منتهی شده است. این پیوستگی و انسجام منطقی، همان «تسلسل منطقی» است که جرج جرداق آن را در نهج‌البلاغه فراگیر دانسته است (جرج جرداق، ۲۰۰۴: ۳۳۰/۱). از دیگر اوصاف متمایزکننده خطبه جهاد این است که امام سعی نموده به تمامی جوانب که دشمنان سعی کرده به حکومت‌داری ایشان ایراد وارد کند، پاسخ دهد؛ در بخشی از خطبه که امیرالمومنین (ع) در مقام پاسخ به گروهی از قریش که ایشان را به ناآگاهی و ضعف در فنون جنگی متهم می‌کنند می‌فرماید: «هَلْ أَخَذَ مِنْهُمْ أَشَدُّ لَهَا مِرَاسًا وَ أَقْدَمُ فِيهَا مَقَامًا مِنِّي؟» یعنی آیا احدی از آن‌ها سبقه و تجربه جنگی مرا دارد و (آیا) توانسته در میدان نبرد از من پیشی بگیرد؟ با این بیان، امام سعی دارد سوابق ارزنده جنگی خویش را درخاطر مخاطب زنده نماید و با بهره‌گیری از استفهام انکاری به مخاطب القا کند که ادعای مطرح شده توسط برخی از قریش غیرممکن بوده و در حد توان مخاطب نیست (زرشکی، ۱۹۸۴: ۳۳۰/۲)؛ چراکه سوابق جنگی همه آنان قابل قیاس با علی (ع) نیست و همین افراد درزمره عوامل اصلی وضع پیش‌آمده هستند. همچنین امام در سراسر خطبه گران‌سنگ جهاد با استفاده از ابزار سرزنش و نکوهش اصحاب که در نتیجه سستی و ضعف در جهاد حاصل آمده است، تلاش نموده با استفاده از استدلال، غیرت و حمیت

۱. «فَاتْلَكُمُ اللَّهَ لَقَدْ مَلَأْتُ قَلْبِي قَيْحًا وَ شَحْنَتُمْ صَدْرِي غَيْظًا وَ جَرَعْتُ مَوْنِي نَعَبَ التَّهْمَامِ أَنْفَاسًا وَ أَفْسَدْتُ عَلَى رَأْيِي بِالْمُضَيَّانِ وَ الْحِذْلَانِ».

مخاطب را برانگیزد و با برشماری سرانجام اسفبار ترک جهاد، برآمد مقصود خود را روشن نماید (قائمی، ۱۳۸۸: ۲۰۳)؛ بدین وسیله امام (ع) در بخشی از خطبه که یکی از آثار ترک جهاد را اشغال سرزمین تبیین نموده است «وَمَلِكْتُ عَلَيْكُمُ الْأُطْطَانُ» (خطبه/۲۷)، برای عموم مردم آشکار می‌سازد که چه میزان حقارت و زبونی در پس ترک جهاد نهفته است و لذا سعی ایشان آن است که به انحاء مختلف مردم را برای مقابله با دشمن اشغال‌گر برانگیزد.

۶-۲. نگاهی به رویکرد فقیهان در مواجهه با اشغال‌گری

برای یافتن احکام فقهی مرتبط با دیدگاه مقاومت در برابر اشغال‌گری، لازم است این امر را در سلوک فقیهان نسبت به رفتارشان با حاکم جائز جستجو نمود. برخی از فقیهان معاصر مسئله بحث مطلق وجوب دفاع از سرزمین و کیان اسلامی را مورد اجماع فقه‌های مسلمان دانسته و در این باب قائل به تفاوت بین دیدگاه اصحاب امامیه و فقیهان عامه نشده‌اند (آصفی، ۱۴۳۰: ۱۸۳)؛ چنانکه قریب به اتفاق علمای اهل- سنت در مسئله حکم تکلیفی وجوب دفاع از سرزمین و کیان اسلامی، قائل به وجوب عینی شده و حتی آن را نسبت به زنان و دیگر طبقات که بر آنان جهاد واجب دانسته نشده، در فرض مشارالیه بر ایشان نیز واجب عینی دانسته‌اند (ابن عابدین دمشقی، ۱۴۱۲: ۱۲۴/۴ و ۱۲۶؛ بابریتی، بی‌تا: ۴۴۲/۵؛ کاسانی حنفی، ۱۴۰۶: ۹۸/۷؛ ابن عسکری بغدادی، بی‌تا: ۵۰/۱؛ شربینی شافعی، ۱۴۱۵: ۲۲/۶)؛ حتی این شیوه از مبارزه و مقاومت در مقابل اشغال‌گری به زعم فقیهان مالکی برتر از جهاد قلمداد شده است (صعیدی عدوی، ۱۴۱۴: ۱۷/۲). در میان فقیهان امامیه نیز شیخ طوسی، ابن‌ادریس، علامه حلی و درمیان معاصرین کاشف الغطا و امام خمینی و بسیاری دیگر به طور مطلق دفاع از سرزمین و کیان اسلامی را بر همه و بر هر نحو واجب دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۰۰: ۲۹۰؛ ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۴/۲؛ علامه حلی، ۱۴۱۴: ۲۲۶؛ کاشف الغطا، ۱۴۲۲: ۲۹۲/۴؛ موسوی خمینی، ۱۴۰۴: ۱۳۵). در باب همراهی و یاری نمودن حاکم ظالم که در فقه با عنوان کلی «مَعُونَةُ الظَّالِمِ» شناخته می‌شود، عموماً فقیهان برآنند که یاری حاکم ظالم جایز نبوده و به همین خاطر فتوای به حرمت داده‌اند (شیخ طوسی، ۱۴۰۰: ص ۲۹۰). حتی برخی مانند شیخ مفید در المقنعه و شیخ انصاری در کتاب مکاسب، آن را از آرای مورد اتفاق فقیهان دانسته و مبادرت به آن را یکی از گناهان کبیره قلمداد نموده است (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ص ۵۸۹؛ شیخ انصاری، ۱۴۱۵: ۵۳/۲ و ۵۴).

حال باید متذکر شد که در یک فرض، فقیهان یاری حاکم جائز را، جایز می‌دانند؛ استثنا مورد نظر زمانی است که کیان اسلام و جامعه اسلامی در خطر قرار گیرد و امکان نابودی آن برود. در این صورت فقها معتقدند که یاری حکومت جائز مشروط به اینکه با قصد و نیت دفاع از اسلام و سرزمین اسلامی باشد، فاقد اشکال است. به عنوان نمونه شیخ طوسی با وارد نمودن یک استثنا به مسئله جواز یاری مسلمانان با حاکم ستم‌گر پرداخته و یادآور شده است: «اللَّهُمَّ إِلَّا أَنْ يَدْهَمَ الْمُسْلِمِينَ أَمْرٌ مِنْ قِبَلِ الْعَدُوِّ يُخَافُ مِنْهُ عَلَى بَيْضَةِ الْإِسْلَامِ وَ يُخْشَى بَوَارُهُ، أَوْ يُخَافُ عَلَى قَوْمٍ مِنْهُمْ، وَجَبَ حَيْثُ أَيْضاً جِهَادُهُمْ وَ دِفَاعُهُمْ». همانطور که پیداست، فتوای شیخ به این صورت است که به هنگام بیم مسلمانان از یورش و تهاجمی که موجب در خطر افتادن اساس اسلام و گروهی از جامعه اسلامی می‌شود، جهاد و مقاومت با همراهی حاکم

ستمگر جایز است. در فرازی دیگر از همین فتوا یعنی: «غَيْرَ أَنَّهُ يَقْصِدُ الْمُجَاهِدَ...» الْإِفَاعَ عَنْ نَفْسِهِ وَ عَنْ حُوزَةِ الْإِسْلَامِ وَ عَنْ الْمُؤْمِنِينَ، شیخ اذن جهاد را منوط به «قصد دفاع از نفس و قلمرو اسلام» نموده است؛ نه اینکه با هدف یاری حاکم ستم‌پیشه باشد (شیخ طوسی، ۱۴۰۰: ۲۶۰). قریب به همین فتوا توسط فقیهان دیگری از جمله ابن حمزه طوسی در الوسيله (ابن حمزه طوسی، ۱۴۰۸: ۱۹۹ و ۲۰۰)، ابن ادریس حلی در سرائر (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۴/۲) و شهید اول در دروس (شهید اول، ۱۴۱۷: ۳۰/۲) بیان شده است.

مرحوم صاحب جواهر در این باره با تفصیل و امان نظر به ارائه دیدگاهش پرداخته است؛ ایشان معتقد است، شرایطی که فقیهان برای جهاد بیان نموده‌اند، از جمله اینکه جهاد باید به اذن و فرمان امام عادل باشد، اختصاص به جهاد ابتدایی دارد که برای دعوت صورت می‌گیرد. حال آنکه در جهاد دفاعی به هیچ یک از این شرایط احتیاجی نیست و حتی اخذ اذن امام نیز لازم نمی‌باشد (نجفی اصفهانی، ۱۴۰۴: ۴۷/۲۱ و ۴۸). در جایی دیگر از کتاب شریف جواهر الکلام، ایشان بیان کاملی از نحوه مقابله با یورش و اشغال‌گری عرضه نموده است: «اگر دشمنان کافر، به مسلمانان یورش برند و به آنان تعدی نمایند، به گونه‌ای که از تهدید و نابودی جامعه اسلامی بترسیم، یا اینکه آنان (دشمنان کافر) بخواهند بر کیان اسلام مستولی یابند؛ (یا) مسلمانان را اسیر و اموال ایشان را غارت نمایند، جهاد (برای ممانعت از چنین وضعیتی) بر آزاد و برده، مرد و زن، شخص سالم و بیمار، نابینا و لنگ و غیر اینها در صورتی که ضرورت ایجاب کند، واجب است؛ و اینگونه جهادی منوط به حضور امام و صدور فرمان از ناحیه ایشان ندارد و به مسلمانی که در معرض تهاجم قرار دارند نیز اختصاص ندارد؛ [بلکه] بر عموم مسلمانان واجب است نسبت به مقابله با آن اقدام نمایند و در برابر آن مقاومت کنند.» (نجفی اصفهانی، ۱۴۰۴: ۱۹/۲۱) قریب به همین مضمون از فقهای عامه نیز ذکر گردیده است (ابن‌عابدین دمشقی، ۱۴۱۲: ۱۲۴/۴ و ۱۲۶؛ کاسانی حنفی، ۱۴۰۶: ۹۸/۷؛ شریینی شافعی، ۱۴۱۵: ۲۲/۶). مستظهر از بیان اخیر صاحب جواهر، به صورت ملموس از واژه «مقاومت» نیز استفاده کرده است؛ یعنی آن جا که می‌فرماید: «يَجِبُ عَلَى مَنْ عِلْمُ بِالْحَالِ الْنَهْضُ إِذَا لَمْ يَعْلَمْ قُدْرَةَ الْمُقْصُودِينَ عَلَى الْمَقَاوِمَةِ». این در حالی است که کمتر در سایر آثار فقهی استفاده مستقیم از این واژه شده باشد. ایشان مقاومت را محدود به گروه خاص یا کسانی که در معرض اشغال‌گری هستند ندانسته و آن را به عموم مسلمانان تسری داده است.

دیگر فقیه معاصری که در فتاوی و سیره عملی‌اش می‌توان اعتقاد به مقاومت در برابر اشغال‌گری را استنباط نمود، امام خمینی است؛ ایشان در باب دفاع و ذیل عنوان «دفاع از بیضه الاسلام و قلمرو آن» به بیان مسائلی پیرامون مسئله اشغال‌گری می‌پردازد. امام در مسئله نخست صریحاً به آشکار نمودن موضعش در قبال اشغال‌گری پرداخته و بیان می‌دارد: در حالتی که اعمال و اقدامات دشمن به صورتی است که اسلام و اساس آن در خطر قرار می‌گیرد و با این وضعیت دشمنان به سرزمین‌های اسلامی یورش برند، بر (عموم) مسلمانان لازم است تا به هر وسیله که امکان دارد با بذل مال و جان خویش به

دفاع بپردازند (موسوی خمینی، بی تا: ۱/۴۸۵).^۱ بعلاوه امام لزوم دفاع از بیضه الاسلام را منوط به هیچ شرطی ندانسته و دفاع از آن به هر شکل و با هر وسیله‌ای واجب دانسته است (همان: ۱/۴۸۵-۴۸۷).

۳. نتیجه‌گیری

مطابق با آنچه از نظر گذشت، نتایجی به شرح ذیل حاصل می‌گردد:

الف: مفهوم اشغال را می‌توان در ادبیات فقهی-روایی ذیل کلیدواژه‌هایی مانند «احتلال» و «تعرض و تهاجم» یافت. با توجه به اینکه لغت‌شناسان احتلال را به معنی وارد شدن سپاهیان به منظور تصرف سرزمین و تسلط بر بلاد دیگران تعریف نموده‌اند، می‌توان اشغال‌گری را «استیلای دشمن متخاصم، بر تمام یا بخشی از سرزمین اسلامی با بهره‌گیری از زور و عدوان، به نحوی که موجب آزار مسلمانان و هتک حیثیت ایشان یا اخراج آنان از سرزمین تحت یدشان شود» معنا نمود.

ب: با توجه به تعبیر قرآن در حکم به جواز جهاد در آیه شریفه ۳۹ سوره حج، و همچنین عباراتی که امام علی علیه السلام برای سرزنش عراقی‌ها در خطبه الجهاد استعمال نموده، می‌توان دو رکن اصلی اشغال را در شرع انور دریافت: یکی «مورد ظلم قرار گرفتن مردم یک سرزمین» و دیگری «استیلای دشمن بر تمام یا بخشی از سرزمین اسلامی».

پ: حقوق بین‌الملل نیز ضمن آنکه اشغال‌گری را یک عمل نامشروع و ظالمانه دانسته، آن را همواره هم-سنگ با تجاوز و تهاجم مسلحانه به سرزمین کشور دیگر معرفی نموده است. همچنین مطابق با تعبیر حقوق بین‌الملل زمانی پدیده اشغال مصداق پیدا می‌نماید که تهاجم منجر به استیلای بر تمام یا بخشی از خاک کشور دیگر شود.

ت: بررسی آموزه‌های شرع مقدس اسلام نمایان می‌سازد فلسفه تشریع جهاد، صیانت از اسلام و مسلمانان در مواجهه با ظلم بوده تا بدین وسیله جامعه اسلامی بتواند علاوه بر دفاع از دین و بقای خود، در حفظ سیادت مسلمانان بکوشد. امام علی (ع) نیز فلسفه جهاد را حفظ و ارتقای عزت و آبروی اسلام و مسلمانان، ممانعت از آسیب‌پذیری جامعه اسلامی، گرفتار نشدن به ذلالت و حقارت و همچنین دفاع از ناموس و حمیت ترسیم نموده است.

ث: رویکرد امام علی علیه السلام نسبت به اشغال‌گری به سبب شیوه مواجهه حضرت با قضیه انبار قابل درک است؛ چه، امام با ذکر بی‌توجهی کوفیان به فرمان ایشان مبنی بر مقابله با تعدی شامیان، آنان را بدین سبب نکوهش نموده و با تأکید بر لزوم اقدام پیش‌دستانه در مقابل حمله قریب‌الوقوع دشمن، اینگونه اعمال را موجب حفظ عزت می‌داند. افزون بر این شانه خالی کردن از امر جهاد و یاری یکدیگر در این امر را موجب جسور شدن خصم و تسلط او بر سرزمین‌ها می‌داند. همچنین امام (ع) سستی در امر جهاد را موجب تحقیر و دست‌یازی طرف مقابل به نوامیس دانسته و با این نحوه بیان درصدد است تاغیرت و

۱. «مسألة ۱ لو غشي بلاد المسلمين أو غورها عدوٌ يخشى منه على بيضة الإسلام و مجتمعهم يجب عليهم الدفاع عنها بأية وسيلة ممكنة من بذل الأموال و النفوس.»

وجدان مسلمانان را برانگیخته و بیدار نماید. به علاوه نفرین به تارکان جهاد، دیگر موید رویکرد امام در لزوم مقاومت و ایستادگی در مقابل تجاوز و اشغالگری است.

ج: تدبر در منابع مکتوب فقهی نمایان می‌سازد که استراتژی فقیهان امامیه در مقابل حاکم ستم‌گر بر مبارزه بوده و آنان ذیل عنوان کلی «مَعُونَةُ الظَّالِمِينَ» یاری حاکم ظالم را حرام کرده‌اند. ایشان تنها در فرضی که کیان اسلام و جامعه اسلامی با خطر جدی مواجه باشد، یاری حاکم جائز با این شرط که به قصد «دفاع از اسلام و سرزمین اسلامی» انجام گیرد، جایز دانسته‌اند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبة ایت الله مرعشی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن عسکر بغدادی، عبد الرحمن بن محمد (بی‌تا). ارشاد السالک الی اشرف المسالک فی فقه الامام المالك. مصر: مطبعة مصطفى البانی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع-دار صادر.
- ابن‌ادریس حلی، محمد بن منصور (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن حمزه طوسی، محمد بن علی (۱۴۰۸ق). الوسيلة إلى نيل الفضيلة. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی ره.
- ابن عابدین دمشقی، محمد امین بن عمر (۱۴۱۲ق). رد المحتار علی درالمختار. بیروت: دارالفکر.
- ابن میثم بحرانی، علی بن میثم (۱۳۷۵ق). شرح نهج البلاغه. ترجمه: قربانعلی محمدی مقدم و علی اصغر نوایی یحیی‌زاده، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- احمدی‌نژاد، مریم، امین‌الرعا، یاسر و متجی، محسن (۱۳۹۹). تحول مفهومی اشغال از منظر حقوق بین‌الملل با تأکید بر وضعیت اراضی غزه. فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۵۰(۳)، ۱۲۶۳-۱۲۸۵.
- آصفی، محمد مهدی (۱۳۹۵ش). پژوهشی تطبیقی در فقه مقاومت. مترجم: علی کارشناس. قم: پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق علیه‌السلام - انتشارات زمزم هدایت.
- ----- (۱۴۳۰ق). فقه المقاومة. قم: معاونت فرهنگی مجمع جهانی اهل‌البیت.
- افتخاریان، محمدحسین (۱۳۸۰ش). دانشنامه جنگ و صلح. همدان: انتشارات مسلم.
- بابرئی، محمد بن محمد (بی‌تا). العناية شرح الهدایه. بیروت: دارالفکر.
- البدوی، ابراهیم (۱۴۱۴ق). فن الخطابة. بیروت: دارالأمیر.
- پورسیف، عباس (۱۳۸۵ق). خلاصه تفاسیر قرآن کریم: المیزان و نمونه. تهران: نشر شاهد.
- ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۴ش). الغارات. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جرداق، جرج (۲۰۰۴م). الامام علی؛ صوت العدالة الانسانية. بیروت: دارالمهدی.

- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق). الصحاح- تاج اللغة و صحاح العربية. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حبیب زاده، توکل (۱۳۹۵ش). ابتدای مقاومت فلسطین در حق بر تعیین سرنوشت و تعهدات جامعه بین المللی در قبال آن. فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۴۶(۴)، ۸۲۵-۸۵۴.
- حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰ق). شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلم. بیروت: دارالفکر المعاصر.
- الخن، مصطفی و البغا، مصطفی (۱۴۱۳ق). الفقه المنهجي على منهج الامام الشافعي. دمشق: دارالقلم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن، لبنان-سوریه: دارالعلم-الدارالشماسیه.
- زبیدی، سید محمد (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع.
- زحیلی، وهبة بن مصطفى. (بی تا). آثار الحرب فی الفقه الإسلامی. بیروت: دارالفکر.
- زرشکی، محمد بن عبدالله (۱۹۸۴م). البرهان فی علوم القرآن. قاهره: مکتبه دارالتراث.
- شربینی شافعی، محمد بن احمد (۱۴۱۵ق). مغنی المحتاج الى معرفة معانی ألفاظ المنهاج. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۷ق). الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- شیخ انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ق). کتاب المکاسب. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰ق). النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی. بیروت: دارالکتب العربی.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- شیخ مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). المقنعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (رحمة الله علیه).
- صعیدی عدوی، علی بن محمد (۱۴۱۴ق). حاشیه العدوی علی شرح کفایة الطالب الربانی. بیروت: دارالفکر.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۰ش). حقوق جنگ. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- عبدالحمید، احمد مختار (۲۰۰۸م). معجم اللغة العربية المعاصر. بیروت: الناشر العالم الکتب.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). منتهی المطلب فی التحقیق المذهب. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.
- فاضل اصفهانی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فیومی، احمد بن محمد (بی تا). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: منشورات دار الرضی.
- قائمی، مرتضی (۱۳۸۸). سیری در زیبایی های نهج البلاغه. قم: ذوی القرب.
- قیروانی، ابوعلی حسن بنسبیک (۱۴۱۶ق). العملة فی محاسن الشعر و آدابه و نقده. بیروت: دارالهلال.
- کاسانی حنفی، ابوبکر بن مسعود (۱۴۰۶ق). بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- کاشف الغطاء، جعفر بن خضر. (۱۴۲۲ق). کشف الغطاء. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مالکی، محمد بن احمد بن محمد علیش (۱۴۰۹ق). منح الجلیل شرح مختصر خلیل. بیروت: دارالفکر.
- محمودی، سعیده و چراغی وش، حسین و میرزایی الحسینی، محمود (۱۳۹۵ق). تحلیل گفتمان ادبی خطبه جهاد. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۴(۱)، ۳۳-۵۴.
- مرداوی، علی بن سلیمان (بی تا). الانصاف فی معرفة راجح من الخلاف. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۴۰۲ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: مرکز الکتب للترجمة و النشر.
- مقامی، امیر و شیرزاد، امید (۱۴۰۳). حق مقاومت در برابر اشغال؛ با تاکید بر وضعیت فلسطین. مجله مطالعات حقوقی، ۱۶(۱)، ۱-۴۲.

- مقیاسی، حسن و فراهانی، سمیرا (۱۳۹۳). سبک‌شناسی لایه‌ای در «خطبه ۲۷» نهج‌البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۲(۷)، ۳۹-۶۲.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵ ش). پیام‌امام شرح تازه و جامعی بر نهج‌البلاغه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی خمینی، سیدروح‌الله (بی‌تا). تحریر الوسیله. قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
- موسوی، فضل‌ا... و حاتمی، مهدی (۱۳۸۵ ش). دفاع مشروع پیش‌دستانه در حقوق بین‌الملل. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۷۲(۰)، ۳۰۳-۳۲۴.
- موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۰۴ ق). زیاده‌الاحکام. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- نجفی اصفهانی، محمد حسن (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- Ferraro, T. (2012). Determining the beginning and end of an occupation under international humanitarian law. *International Review of Red Cross*, Vol. 94, No. 885, 123-150.
- *Project of an International Declaration Concerning the Laws and Customs of War*. Brussels, 27 August 1874.